

A Nagy Háború és a Habsburgok

A *The Journal of Modern History* 2014. júniusi száma ismertető cikksorozatát indított az I. világháborúról és annak hatásáról. A sorozat első darabját a Nagy Háborúról és a Habsburg Monarchiáról *John Deak*, a Notre Dame Egyetem oktatója írta. Azért van szükség erre az áttekintésre, mert a háborúról szóló tanulmányok szerzői korábban nem ismerhették az azóta feltárt tényeket, más megállapítások már elavultak, vagy a háborús propaganda hatása alatt íródtak.

A Monarchia számára a szörnyű háború nem győzelemmel ért véget, hanem kimerüléssel. Az emberek éheztek, az állam legyengült, de nem idegen hódítók, hanem az általa elfoglalt szerb, orosz és román területek népei nyomasztották. Az egyes provinciák 1918 október–novemberében kezdtek az elszakadás jelszavával mozgolódni. A „patchwork államok” határait a párizsi békekonferencia – jórészen a Habsburg-ellenes háborús propaganda hatására – jelölte ki 1919-ben. Ezt a propagandát főként a brit Háborús Hivatal (War Office) egyik részlege fejtette ki, amely mindenképpen meg akarta szüntetni Ausztria-Magyarországot. E propagandisták egyik kiemelkedő személyisége *Henry Wickham Steed* volt (született 1871-ben). A londoni Times bécsi tudósítója volt, és a kettős állam feldarabolását és a párizsi békeszerződést segítette elő írásaival. Ausztriáról csupa rosszat írt. Később, a Londoni King’s College oktatójaként, akadémikusként azt fejtegette, hogy a Habsburg Monarchia eleve halálra volt ítélve, a háború csak felgyorsította a folyamatot. Előadásai nyomán a Monarchia „a népek börtöne” lett, ahol a kis népcsoportokat a gazdasági elmaradottság és a politikai stagnálás sorsára kárhoztatták.

A másik két nagyhatású brit propagandista *Robert Seton-Watson* (1879) és *Lewis Namier* (1888) voltak. Seton-Watson a „szlávok”-at pártfogolta, így nevezte a Monarchia nem német és nem magyar népeit. A *The New Europe* magazin szerkesztőjeként és az Intelligence Bureau-ban egyaránt a Habsburg Monarchia ellen hangolta az embereket. Majd a Londoni King’s College-ben fejtette ki – egyébként nagy műveltséggel – azt a véleményét,

hogy az osztrákok és a magyarok börtönkörülmények között tartanak 26 milliónyi szláv tömeget. Erőszakos államról beszélt, amely háborúba kényszerítette Szerbiát. Namier szintén a British Intelligence Bureau-ban dolgozott. Írásaiban amellelt érvelt, hogy a Monarchia nem német népeinek szabadságot kell adni, és az államalakulatot magát meg kell szüntetni. Kettőjük hatására a háború után született történettudományi munkák szintén az osztrák–német és magyar elnyomást hangsúlyozták.

Más történészek érdeklődése a nemzeti történelmek felé fordult. *Jászi Oszkár* (1875) és *C. A. Macartney* (1895) azt állapították meg, hogy a Habsburg Monarchia már az I. világháború kitörése előtt haldoklott. Jászi a háború után az USA-ban élt, Macartney az oxfordi All Souls College tudósa volt, de dolgozott a Foreign Research and Press Office-nak is. Jászi A Habsburg Monarchia felbomlása című munkájában (1929) megkülönböztetett a Monarchiát összetartó „centripetális” elemeket, például az állam intézményeit, az egyházat, a hadsereget, az uralkodó népcsoportokat, és velük szemben a széthúzó, „centrifugális” erőket, a nacionalista törekvéseket. Macartney 40 évvel később lassú, de állandó hanyatlásról írt, mely folyamat II. József intézkedéseinek visszavonásával kezdődött.

A Monarchia bukását a háború utáni generáció történelmi szükségszerűségnek, de katasztrófának, káosznak tartotta. *Robert A. Kann* (1906), aki Ausztriából érkezett az USA-ba, értékes Monarchia-történetében (1974) szintén úgy vélte, hogy ez az állam pusztulásra volt ítélve, a háború csak felgyorsította a folyamatot. Hasonlóan vélekedett *A. J. P. Taylor* (1906) is. Szerinte a háború „a diktátor államot még diktatórikusabbá, a demokratikusát még demokratikusabbá... és Ausztria–Magyarország esetében, a rothadt államot még rothadtabbá tette” (343. o.). Kann és Taylor azt hangoztatták, a történet lényege a lassú hanyatlás, amely teret adott a centrifugális nemzetiségi politikáknak. Ezzel szakadékot nyitottak a kettős monarchia és az I. világháború történelmét tanulmányozó történészek között. Macartney például Közép-Európa történelmét külön-külön a „törzsek történelmeként” láttatta. John Deak ezzel szemben Európa történelmét a független, de egymással összefüggő nemzeti történelmek összességének tartja. Az említett történészek a „törzsi” felfogással akarták igazolni a nemzetállamok 1918 után követett politikáját. Felfogásuk szerint a Monarchia bukása számos nemzet felszabadulását jelentette.

Az utódállamok részéről *Tomás Masaryk* írta meg a történetet *Making of a State* (1927) címmel. 1917-ben osztrák–német nacionalisták megvádolták a cseh tüzéséget, hogy két ezredük átállt az oroszokhoz, azaz áruló volt. Ez csupán rágalom volt, Masaryk és *Benes* azonban azt hirdették, a tüzések az önálló csehszlovák államért küzdöttek. A háború után a hamis hírt az osztrák

és a cseh történetírás egyaránt életben tartotta, és mivel ketten is állították, elhitték az emberek, és jól illett a Habsburg-ellenes propagandába. Jellemző például az is, mennyire különbözően értelmezték Hasek Svejke szerepét az egyes nemzetek. Ma szakítanunk kellene a háborús propagandával átszótt I. világháborús történetírással – írja John Deak.

Az Ausztria-ellenes propaganda pedig még hosszú ideig hatással volt a történészekre. Taylor felfogása, hogy a Monarchia a régi világ megtestesítője volt, és a modern XX. században véget kellett érnie, még napjainkban is hat. Az I. világháború után keletkezett kutatások egy része azonban már sokkal összetettebb képet nyújt a háborút megelőző évtizedek új Habsburg-államáról.

Hew Strachan részben új szemléletet hozott 2001-ben megjelent munkájával. Szerinte a nemzetiségeknek előnyük is származott az államalakulathoz tartozásból, és nem akartak elszakadni, csupán föderációban szerettek volna élni. *Norman Stone* viszont úgy látta, Németországot aggasztotta, hogy Ausztria-Magyarország hamarosan szétesik. A nemzetállamok korában az ilyen soknemzetiségű birodalom anakronizmus – állapítja meg. *Stone* és *Taylor* nézetével egybehangzott *Otto Czernin* külügyminiszternek a nyilatkozata: „Meg kellett halnunk. Szabadon választhattunk a halálnemek közül, és a legborzalmasabbat választottuk” (351. o.). Arra nem gondolt senki, hogy *Czernin* ezt öngigazolás szándékával írta. „A birodalmi öngyilkosság” gondolatát még kiváló történészek is felhasználták.

A frissebb munkák már nem tartják az összeomlást elkerülhetetlennek, de valódi változást nem hoztak. *Charles Emmerson* 1913 centenáriuma a háború előtti Bécs eleven kulturális életéről ír, amely a fény mellett tele volt árnyékkal. Véleménye szerint Bécs lassanként le fog hanyatlani, a jövő Berliné. *Jack Beatty* meglehetősen anakronisztikusnak tartja Ausztria–Magyarországot, amely többet költ szörre, borra és dohányra, mint honvédelemre, s amely csupán emléke egy nagyhatalomnak (2012). Érdekes, mindketten felvetik, hogy a háború elkerülhető lett volna, de egyikük sem szakad el a hagyományos véleményről, hogy a monarchia hanyatló, beteges politikai alakulat, a világháború pedig „modern” esemény volt, amely szakított a régi rendszerrel.

A filozófus *Georg W. H. Hegel* az I. világháborút a történelem vágóhídjának nevezte, ahol „feláldozták a népek boldogságát, a civilizáció bölcsességét, és az egyének erkölcsét”. (1949) Megállapította, hogy „az idő megköveteli a maga áldozatait”, ha azok nem tudnak alkalmazkodni a korhoz. A haladás halottakat hagy maga után – írja (353. o.). *David Fromkin* szintén a modernitás – anakronizmus kérdését boncolgatja, s úgy véli, az I. világháború korszakot lezáró esemény volt, véget vetett a biztonság és haladás globális, szabadkereskedelmi korszakának (2005). Szerinte a Habsburg

Monarchia nem illett bele 1914 valóban globális világába. A háború okai az imperializmus, az osztályellentétek, a nacionalizmus és a kibogozhatatlan szövetségi rendszerek voltak. Fromkin súlyosan felelős annak a felfogásnak a terjesztésében, hogy a monarchia „düledező építmény”, tele „túl sok szlávval”, s ezért „Európa új beteg embere”. *Davis Stevenson* *Cataclysm* című munkájában (2004) – bár alapos kutatást végzett – mégis tartja ezt a régi felfogást. Szerinte Ausztria–Magyarország a nemzeti elv antitézise volt, és mivel Európa-szerte új nemzetek törekedtek önállóságra, a széthullása eleve el volt rendelve. Siettette ezt a háború, és az osztrák katonai, valamint diplomáciai elit tehetetlensége.

A háború okaként az 1914. évi júliusi válság szerepelt a történészek írásaiban egészen az 1930-as évekig. Ekkor jelentek meg *Sidney Fay* (1928), *Bernadotte Schmitt* (1930), később *Luigi Albertini* (1952) és mások munkái, amelyek a júliusi gyilkosság helyett az államszövetségekre, a kontingensekre és a döntéshozókra irányították a figyelmet. A centenáriumra aztán számos könyv jelent meg, például *Sean McMeekin* és *Christopher Clark* kötetei. Ők inkább a háborúhoz vezető körülményeket és az egyének döntéseit vizsgálták. McMeekin szerint a monarchia hanyatlása már jóval 1914 júliusa előtt kezdődött, és a soknemzetiségű államot rosszul működő parlamentje és a bábeli nyelvi nehézségek futtatták zátonyra. A 83 éves aggastyán Ferenc József császár maga volt a monarchia megtestesítője. Clark ezzel szemben úgy véli, hogy a XXI. századi olvasó számára a terrorista gyilkossággal kezdődött I. világháború kirobbanása nem távoli, nem idegen, hanem modern esemény. A Monarchia nem valami középkorból itt maradt jelenség volt, hanem aktív résztvevője a júliusi válságnak. Gazdasága erős volt; nemzetei sokkal jobban jártak volna, ha a kötelékében maradnak. Ez a történész megtisztította az I. világháborúhoz vezető eseményeket a modernitás és anakronizmus régi mítoszaitól, s ezzel egyedülálló felfogást képvisel a tudósok között.

Az 1970-es évek óta revizionista történészek felülvizsgálták a Habsburg Monarchia gyengeségére, politikai instabilitására vonatkozó nézeteket. Azt állítják, Ausztria nem volt a népek börtöne, nem volt beteg ember; ellenkezőleg: dinamikus volt a politikában, fontosnak tartotta a közösség és a választott tisztviselők szerepét, és cselekedett a társadalmi jólét érdekében. Ezek a történészek a Monarchia szétesése helyett azt hangsúlyozták, hogy milyen hosszú ideig fenn tudott maradni. Azonban megállapításaik nem találtak utat a történészek tágabb köreibbe. *John R. Schindler* arra figyelmeztet 2003-ban, hogy az utódállamok s azok történészei „mélységesen ellenségesek voltak a megszűnt kettős Monarchiával szemben” (359.), holott a Habsburg-ellenes propagandát számos tanulmány cáfolta. A hanyatlásról és

a Habsburg-elnyomásról szóló történetet egyszerűbb és politikailag kényelmesebb volt hirdetni. A hegelianus narratívát, mely szerint a Habsburg Birodalom a szétesésével modern nemzetállamoknak nyitott utat, a modernitás történeti, filozófusi összefüggéseibe ágyazták. John Deak nem fogadja el, hogy a Monarchiát a modernitásnak el kellett söpörnie. Azt is kifogásolja, hogy a kétféle történetírói felfogás képviselői nem értenek szót egymással. Az I. világháború történészeinek el kellene fogadniuk a kontinuitást, amelyet a Habsburg-történészek fedtek fel (hogy ti. a Monarchia intézményei továbbéltek az utódállamokban), a Habsburg-történészeknek pedig látniuk kellene azt a törést, amit a háború okozott, s amire a másik tábor kutatói világítottak rá. Ideje lenne a kommunikációs szakadékot áthidalni végre – jegyzi meg John Deak.

A bukásra ítélt, anakronisztikus Monarchia-teóriával szemben szerzőnk Ausztriát fejlődő, alkotmányos államnak látta. Egyre bonyolultabb soknemzetiségű államnak, amely elfogadta a képviselői politika terjedését. (Magyarországról nem szól, mert az 1867-től külön alkotmányos rendszerben működött.) A Monarchia alkalmazkodni tudott népeinek nemzeti törekvéseihez, hiszen Moráviában, Bukovinában, Csekké Budejovicében és az osztrák Galíciában megállapodtak e területek országgyűlési képviselőiben. A háborúról a diplomaták és a katonák döntöttek, és a hanyatlás, a dezintegráció, a pesszimizmus és a nemzetiségek hűtlensége az ő gondolkodásukban jelent meg elsősorban. A katonai elit felfogása különbözött a társadalom többi rétegétől. *Jonathan Gumz* ezt vizsgálta 2009-ben. A Habsburg-társadalomban megerősödött a politikai részvétel, kiterjesztették a választójogot (a Lajtán túlra is a férfiak számára), nemzeti pártok alakultak – s e változások közepette a hadsereg határozatlan volt. S ez döntő volt a Monarchia háborús szereplésében.

Ha a Habsburg Monarchia történelmét bele akarjuk helyezni a XIX–XX. századi európai történelembe, akkor fel kell tennünk néhány kérdést. Mi bukkott el 1918-ban? Ha a Habsburg Birodalom a revizionisták szerint nem volt reakciós anakronizmus, akkor minek kell látnunk? *Maureen Healy* 2004-ben megjelent könyvében azt feszegeti, hogy az „alattvalók” hogyan tekintettek az államra. Ausztriában az állam és a társadalom kapcsolata a háború alatt tört ketté, nem korábban – írja. Az 1914 előtt még egészséges Monarchiát a háborúban való részvétele ölte meg. Az utóbbi harminc év osztrák történetírása is a háború romboló hatásáról szól. Nem szabad tehát az I. világháborút felszabadítónak, haladó jelenségnek látnunk. John Deak a kérdést az osztrák birodalmi államépítés felől közelíti meg. Véleménye szerint Mária Terézia és II. József államreformjai folytatódtak a XIX. században, s a

Monarchia hatalmas államapparátussal igyekezett alkalmazkodni népeinek politikai elvárásaihoz. A folyamat 1867-ben teljesedett ki, Ausztria ekkor létrehozta az akkori idők legliberálisabb alkotmányát: a polgári jogok kiterjedt figyelembevételével megteremtette a képviselőintézményeit mind a kormányban, mind a helyi közösségekben (birodalmi parlament, tartományi gyűlések, városi tanácsok, iskolai bizottságok, a választójog kiterjesztése). Ezt az alkotmányos építkező államot állította fejre a háború kitörése 1914-ben. Ez a megközelítés egészen más, mint a nemzetiségi kérdés, majd 1897 után az obstrukció hangsúlyozása.

Az osztrák államapparátus rendkívül dinamikus fejlődött a háborút megelőző másfél évtizedben. Terjeszkedett és hatékonyabbá vált. Mind több és több tisztviselőre, szakemberre volt szükség központban és vidéken egyaránt. Koerber miniszterelnök (1900–1904) különösen a vidék fejlesztését támogatta, megháromszorozta a körzetek számát, és az adminisztrációra fordított összeget 1890–1911 között 4 millióról 18 millió koronára emelte. Trieszt, Sztíria, Szilézia kormányzói hamarosan arról panaszkodtak, hogy nincs elég képzett tisztviselőjük és pénzük, miközben hatalmasra szaporodott a munkájuk. Meglepő módon, 1914 júliusában is ez foglalkoztatta őket, a közelgő háborút meg sem említették. Nem gondoltak az összeomlás elkerülésére, mert nem érzékelték hanyatlást. Az Adminisztratív Reformbizottság élén álló Schwarzenau báró megsokszorozta a papírmunkát és az alacsonyabb végzettségű ügyintézők létszámát. Egyúttal áthelyezte a döntések jórészt vidékre, hogy a központi ügyintézés közvetlen kapcsolatba kerüljön a népességgel. Mindezt elsöpörte a háború, megváltoztatta a polgárok és az állam kapcsolatát – de Schwarzenau javaslatai és a reformista bürokrácia egy lehetséges jövőt vázoltak fel Közép-Európa számára.

1914 júliusában a Monarchia központjában a birodalmi bürokráciával, a tartományokban pedig a szociális jóléti tevékenység megszervezésével foglalkoztak, és a levelekben egyetlen szót sem ejtenek Ferenc Ferdinánd haláláról, vagy a közelgő háborúról. 1914-ig a birodalmi Reichsratnak és a tartományi gyűléseknek szilárd volt a legitimitása. Az állam és az alattvalók közti viszonyt a háború törte meg. Július 23-án a kabinet bezárta a parlamentet, elnapolta a tartományi gyűléseket, és érvénytelenítette a parlament tagjainak mentelmi jogát. A bürokrata apparátus a katonaság alá rendelődt, kiszolgáló szerepre kényszerült. Karl von Stürgkh miniszterelnök kimondta: az állami adminisztrációnak teljes erejével a katonai erők mozgósítását kell szolgálnia. Özönlöttek a rendeletek, mindent a hadi ellátás érdekei szerint szerveztek, az ellenőrzést, a cenzúrát és az igazságszolgáltatást megtorló intézménnyé változtatták, s a Monarchia lett Európa legelnyomóbb állama.

A hivatalnokokat behívták katonának, vagy szabadságra küldték, mások elmenekültek az oroszok elől, így vidéken nem volt elég jogi képzettségű hivatalnoki garnitúra (Konzeptsbeamten), holott rájuk hárult a helyi ipari termelés és az élelmiszer-ellátás megszervezése. A háború egyre újabb forrásokat, embert és áldozatot követelt, s a bürokráciának az államépítésről át kellett állnia a hadi szükségletek előteremtésére. A bürokratikus apparátus építését aláásta a katonai mozgósítás.

A háború lehetetlenné tette a helyi elittel való tárgyalásokra épülő uralkodás gyakorlatát, aláásta az állam és a polgárok kapcsolatát. A bürokrácia hiába próbálta elsimítani a katonaság és a társadalom között a súrlódásokat. Az alkotmányosság és a pártpolitika ellentétei Károly császár 1917-ben összehívott parlamentjében is jelentkeztek. A bürokrácia nehéz helyzetben volt, mert a hadsereg mindenbe beleszólt. A helyi adminisztráció a háború vége felé már a saját túléléséért küzdött. A kifosztottság és az éhezés végképp elidegenítette a birodalmi adminisztrációt a néptől.

A szerző azt reméli, hogy az újabb kutatások feloldhatják a Habsburg Monarchia politikája és az I. világháború tágabb történelme között feszülő ellentmondásokat. Reméli, hogy ha alaposabban megvizsgálják, mennyire hatolt be az állam az osztrák társadalomba, akkor könnyebb lesz megérteni, hogy a háború egy régi és tiszteletre méltó birodalmat döntött le életrevalósága és ereje ellenére. De az tény: a Monarchia minden ereje ellenére sem élte túl a nagy háborút. Vagyis az I. világháború pusztító volt, és mindmáig alakítója a történelemnek és Európának. Charles Tilly mondása: a háború csinálja az államot, és az állam csinálja a háborút – nem volt igaz az I. világháborúra.

A nagy háború igazi tragédiája, hogy véget vetett a multinacionalizmus lehetőségének Európában. Ahelyett, hogy úgy tekintenénk az I. világháborúra, mint ami szabadságot hozott a Monarchia bebörtönzött népeinek, látnunk kell, milyen fontos folyamatot szakított meg – javasolja John Deak. És ezt a gondolatot kell szem előtt tartanunk most, amikor a multinacionalizmus és a nemzetek fölötti állam eszméje visszatért Európába. Ehhez kell tanulságot keresnünk Európa múltjának abból a szakaszából, amikor a Habsburg-Monarchia állt a középpontban.

John Deak: The Great War and the Forgotten Realm: The Habsburg Monarchy and the First World War (A Nagy Háború és az elfelejtett Birodalom. A Habsburg Monarchia és az I. világháború). A Review Article. The Journal of Modern History 86, June 2014. 336–380. o.

Fodor Mihályné